

Турченко Г.Ф.

ЗМІНИ В ЕТНІЧНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На 2004 р. припадає 90-а річниця початку Першої світової війни. Ця подія справила могутній вплив на хід історії людства. Оцінку масштабів цього впливу слід віднести до дискусійних питань. Західна історична наука ніколи не залишала поза своєю увагою період Першої світової війни. З цієї подією західні дослідники пов'язували крах імперій, остаточну перемогу модернізації, початок антиколоніального руху, появу тоталітарних режимів. Для радянської історіографії з її принципом поділу історії на до- і післяжовтневу, тема війни була другорядною у порівнянні з революцією, яка не просто зруйнувала старий світ, а й відкрила нову еру світової історії. Коли ж справа доходила до аналізу війни, то увага зосереджувалася на питаннях, пов'язаних із стратегією і тактикою ворогуючих сторін, розгортанням бойових дій, характеристикою боєздатності армій, підрахунками їх озброєння, зростанням революційного руху і т.д. Як не прикро не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про ту війну, яку витіснили у затінок революція і Друга світова війна.

У пострадянський період активізувалась наукова діяльність наших колег – російських істориків. У Росії відбулися наукові конференції та колоквиуми присвячені даній проблематиці. Так, у 1994 р. у Рязані була проведена наукова конференція "Росія в першій світовій війні" [1], а у Москві у 1997 р. – наукова конференція "Перша світова війна і участь у ній Росії (1914–1918)" [2]. На конференціях обговорювався ряд важливих питань пов'язаних з політичною, дипломатичною, культурологічною та воєнно-історичною тематикою періоду Першої світової війни. У червні 1998 р. С.-Петербурзьким філіалом російської історії був підготовлений і проведений міжнародний науковий колоквиум „Росія і Перша світова війна”, що зібрав як російських, так і західних фахівців [3]. Цей колоквиум став частиною єдиної програми, розробленої російськими істориками разом із західними колегами. Загальною метою цієї програми було спільне обговорення актуальних проблем російської історії кінця XIX – початку XX ст., у тому числі і періоду Першої світової війни.

В останні роки в історичній українській науці посилюється інтерес до історичних тем, пов'язаних з Першою світовою війною. У травні 1998 р. у м. Києві відбулася міжнародна наукова конференція "Перша світова війна і слов'янські народи", що збрала провідних науковців [4]. Важливим набутком у цьому напрямку став також збірник наукових статей "Проблеми історії України XIX – початку XX ст." (Київ, 2002), підготовлений відділом історії України XIX – початку XX століття Інституту історії України НАНУ [5]. Даний збірник – одне з перших на Україні науково-дослідницьких видань, що складається з різнопланових наукових студій, присвячених висвітленню подій Першої світової війни на українських землях. Видання об'єднало ряд досліджень вітчизняних науковців з теоретичних, національних, військових, соціальних і громадсько-політичних проблем історії України цього періоду. Відкривається збірник теоретико-загальною розвідкою О. Реєнта, в якій він проаналізував нові підходи до вивчення подій 1914–1918 рр., а також вплив Першої світової війни на хід та основні напрямки модернізації української нації.

Разом з тим, і сьогодні поза увагою дослідників залишається аналіз ряду аспектів регіональної історії воєнних років. О. Реєнт у своїй статті звернув на це увагу і справедливо зазначив, що в сучасних умовах "важливого значення набувають регіональні дослідження" [6].

Етно-соціальні, суспільно-політичні та економічні зміни, яких зазнав південноукраїнський регіон за часів Першої світової війни також належать до малодосліджених тем. Окремого наукового дослідження присвяченого цій проблемі на сьогодні не існує. У даній статті робиться спроба історичного відображення особливостей змін у етнічному складі населення південноукраїнського регіону у 1914–1917 рр. Хронологічні рамки статті охоплюють період з початку Першої світової війни і до початку буржуазно-демократичної революції в Росії.

Етнічний склад населення південноукраїнського регіону напередодні війни мав певні особливості. Тут здавна проживала значна за чисельністю група національних меншин. На 1914 р. 5253 тис. осіб, тобто 56,7% населення були українцями, а решта – представниками національних меншин, найчисельнішими серед яких були росіяни (21,2%), євреї (7,4%), німці (4,4%), греки (3,5%), татари і турки (1,2%), болгари (0,4%) та інші.

У воєнні роки в етнічному складі південноукраїнського суспільства відбулися значні зміни. Це було пов'язане, по-перше, з тим, що працездатна частина робочої сили була призвана на службу в діючу армію. З трьох південноукраїнських губерній тільки селян було призвано в армію 888,2 тис., з них з Катеринославської губернії – 237 тис., Херсонської – 438,6 тис., Таврійської – 212,6 тис. осіб. [7]. По-друге, населення регіону швидко поповнилося за рахунок евакуйованих та біженців із західних губерній Російської імперії.

На початку війни значна частина національних меншин була запідозрена у нелояльності, адже країни, з якими були етнічно пов'язані німці, болгари та турки, воювали з Російською імперією. Вже з 1914 р. уряд розпочав широкомасштабну антинімецьку кампанію. У періодичних виданнях з'явилися статті із звинуваченнями російських німців у посібництві Німеччині, шпигунстві, релігійному сектанстві, спробах підірвати економічну міць Російської імперії тощо. На сторінках газет публікувалися заклики покінчити з "німецьким засиллям" в економічній сфері, армії та державних установах. Всі економічні лиха селян – їх

убоге життя, малоземелля та безземелля перекладалися на німців-колоністів. Намагаючись укорінити у суспільстві думку про абсолютну шкідливість німецького землеволодіння, гонителі німців запевняли, що особлива їх культурність, чесність, моральність є суцільним міфом, так само як і їх раціональне господарство, про яке вони мають не більше уявлення, ніж місцеві селяни. Мовляв, матеріальний виграв господарств німців-колоністів залежить не від якості обробітку землі й культури землеробства, а головне від кількості її в господарствах [8].

В російських містах виникали й активно діяли товариства по боротьбі з німецьким засиллям. Їх діячі виступали з лекціями, друкували та розповсюджували антинімецьку за змістом літературу. І. Сергєєв – учасник "Товариства 1914 р." у доповіді, прочитаній на загальних зборах своєї організації, що потім була надрукована масовим тиражем, переконував, що заселення німцями-колоністами окраїнних південних губерній Росії було одним з завдань зовнішньої німецької політики. Німеччина у такий спосіб намагалася здійснити економічне загарбання Росії й "вбачала в колонізації німцями Росії авангард німецької навали на Схід"[9].

З ключових посад державних установ, армії та флоту витіснялися особи німецького походження; вони замінялися людьми "благонадійних" національностей. Частина російських німців, сподіваючись зберегти місце роботи, змушена була змінювати свої німецькі прізвища та національність на російські. Скупчення економічно впливової німецької національної меншини в районах, відносно наближених до бойових дій, непокоїло царський уряд. Ця обставина спричинила антинімецький характер заходів влади, спрямованих на виселення частини німецьких родин на територію інших губерній. Так, циркуляром Катеринославського губернатора від 26 травня 1915 р. наказувалося не пізніше 10 червня 1915 р. виселити в Уфимську губернію всіх підданих воюючих з Росією держав, що проживають у Катеринославській губернії [10]. Такими діями влада намагалася утримати німців від спокуси перейнятися інтересами своєї етнічної батьківщини – Німеччини, мобілізувавши їх на потреби своєї військової служби. А вже 25 серпня 1914 р. по території Мелітопольського повіту була розіслана телеграма з повідомленням про рішення уряду від 13 серпня 1914 р. про призов військовозобов'язаних з німців-менонітів і відправлення їх в односторонній термін у розпорядження Катеринославського губернського військового начальника. Це рішення йшло всупереч віруванням менонітів, яким релігія забороняла брати в руки зброю.

Суворой дискримінації та утисків зазнала і німецька мова. Спеціальним розпорядженням заборонялося викладання цією мовою в усіх навчальних закладах, включаючи школи німецьких колоністів та менонітів. Накладалися заборона і на видавництво преси німецькою мовою та використання цієї мови при богослужінні у німецьких церквах. У м. Олександрівську припинилося видання німецькомовної газети "Бюргер Цайтунг", дозвіл на випуск якої було отримано незадовго до війни – в 1912 р. У деяких губерніях Півдня України німецьким колоністам офіційно було заборонено розмовляти рідною мовою в усіх державних установах. На порушників накладався штраф у розмірі 3 тис. руб. або тюремне ув'язнення строком на 3 місяці [11]. Замінювалися на російські німецькі назви населених пунктів, торговельних та промислових установ.

Наступним кроком у цьому напрямку стали закони, що обмежували землеволодіння і землекористування підданих, воюючих з Росією держав та австрійських, угорських і німецьких вихідців, що були громадянами Російської імперії. За цими законами, в першу чергу позбавлялися права власності на землю колоністи названих національностей, що мали неросійське громадянство. Їх землі продавалися Селянському земельному банку, а колоністи виселялися в азіатську частину Росії [12]. Наступним кроком влади у реалізації названих законів стала робота з підготовки до обліку земель основної частини колоністів, примусовий продаж яких повинен був розпочатися не раніше 20 грудня 1916 р. На Півдні України згідно з указами у смугу відчуження потрапило 182 колонії Херсонської, 329 Таврійської та 233 Катеринославської губерній. Відчужені землі німців складала майже 1,2 млн десятин: у Херсонській губернії – 366,8 тис. дес., Таврійській – 519,7 та Катеринославській – близько 283 тис. дес., які колоністи зобов'язані були добровільно продати. Німці-колоністи Півдня України підлягали насильницькій депортації [13].

Колоністи намагалися усіма можливими засобами зупинити цей процес. Так, німці-меноніти с. Кульшанки Молочанської волості Бердянського повіту Таврійської губернії написали листа безпосередньо на ім'я Миколи II. "Меноніти ніколи не забували чим вони зобов'язані милості Руських Царів і виховували дітей своїх у дусі безкорисної любові до російських монархів... Зараз меноніти – громадяни Великої Росії усім готові пожертвувати заради улюбленого царя і Вітчизни", – зазначалося у листі від 31 березня 1916 р. Автори листа намагалися довести, що меноніти мають голландське та бельгійське походження, і їх помилково вважають вихідцями з Пруссії. Тому усі обмежувальні заходи щодо менонітів є несправедливими й мовою потребують скасування [14]. Однак, подібні листи не могли зупинити процес, що швидко набрав оберти. Вже навесні 1915 р. в південних містах було заборонено кредитування колоністів та інші фінансові операції, що спричинило банкрутство багатьох їхніх господарств. Очікування виселення, відсутність кредитування призвели до того, що значні площі колоністських земель, які відводилися під зернові культури, залишилися незасіяними. Досвід 1915 р. по одній тільки Богданівській волості Бердянського повіту, де залишилося незасіяними 2 тис. дес. землі, засвідчив, що господарські збитки від цього склали 2 млн руб. Отже, ущемлення прав німців-колоністів у 1915 р. негативно впливало на економічний розвиток краю. Поставлені в жорсткі умови обмежувальних законів, колоністи Півдня України через нестачу кредитів спішно продавали свої землі. Так, тільки 18 березня 1916 р. в Одесі були виставлені на торги 104 німецькі маєтки, а протягом 18–19 березня того ж року відбувся продаж більше 70 маєтків, що належали нім-

цям-колоністам [15]. Страх термінового виселення змушував їх продавати землю майже за безцінь. Однак, всупереч сподіванням уряду землі колоністів перейшли не до селянських чи солдатських господарств, а дісталися дворянам, купцям та міщанам [16].

Критична ситуація, що складалася в сільському господарстві спонукала до дій представників місцевої адміністрації. Так, Херсонський генерал-губернатор та представники Таврійського земства надіслали заяву до Особливої наради, створеної для обговорення питань, що виникли з приводу реалізації обмежувальних законів. У заяві наголошувалося на необхідності збереження ліквідаційних земель за їхніми колишніми власниками на праві оренди строком не більше двох років. Тричі – 29 січня, 5 лютого та 29 березня 1916 р. на засіданнях Особливої наради обговорювалися питання пов'язані з ситуацією, що склалася у південноукраїнському регіоні. Але в результаті обговорення було прийняте остаточне рішення такого змісту: з ліквідацією землеволодіння та землекористування названої категорії населення не зволікати [17].

Здавна на території південноукраїнських земель проживала чисельна болгарська національна меншина. Велика болгарська колонія була розташована на узбережжі Азовського моря. Тут проживало 100 тис. російськoпідданих болгар. На землях регіону селилися і болгары – піддані Болгарської держави. Майже всі вони мешкали на території Херсонської губернії та налічували 5 тис. осіб. Военні катаклізми початку ХХ ст. змінили звичне життя болгарських колоній. Ще під час Балканських війн 1912–1913 рр. велику кількість болгаропідданих було призвано до лав болгарської армії. На цю війну пішла добровольцями і частина російськoпідданих болгар. З початком Першої світової війни ця категорія населення Півдня України була значно обмежена в правах [18].

Політика обмежень щодо болгарського населення призвела до негативних тенденцій у сільськогосподарському виробництві регіону. Це було пов'язане, в першу чергу, з занепадом городництва – традиційної галузі болгарського і частки татарського населення, чисельність якого в цей час помітно зменшилася. За погіршення забезпечення м'ясом збільшилася частка овочів у харчуванні населення. Але ціни на овочі постійно зростали, і їх не вистачало навіть для робітників промислових підприємств та рудників. В цих умовах питання про відновлення городництва обговорювалося на з'їздах гірничопромисловців, земських зборах тощо. Вирішення проблеми покладалося, перш за все, на земства, які повинні були проводити роз'яснювальну роботу про необхідність розширення придатних для цих культур площ, залучати до роботи кооперативні організації, надавати субсидії шкільним вчителям і навіть простим селянам, усім, хто бажає займатися городництвом. Планувалося розбивати городи при міських школах, шпиталях тощо. Це питання вийшло на загальнодержавний рівень. Так, міністр землеробства у листі від 28 травня 1915 р. на ім'я голови Ради міністрів звернувся з проханням внести на термінове обговорення питання про припинення висилки болгар з Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній до закінчення сільськогосподарських робіт поточного року. Але до кінця вирішити проблему так і не вдалося.

Політика обмежень у воєнні роки проводилася і щодо турецького і татарського населення регіону. На засіданнях Ради міністрів від 31 жовтня та 2 грудня 1914 р. було прийняте рішення про конфіскацію "примусовим порядком без сплати грошової винагороди сухопутних та морських засобів пересування у турецьких підданих" [19]. За повідомленням Катеринославського губернатора виконуючи це рішення на 13 березня 1915 р. в межах губернії було конфісковано 9 коней, 7 екіпажів та 4 комплектів упряжі.

З початком війни посилювався антисемітизм на урядовому та побутовому рівні. За даними, наведеними російським дослідником С. Нелиповичем, з початку 1915 р. військовим керівництвом держави активно розглядалися плани депортації єврейського населення. У січні 1915 р. генерал Ставки Ю. Данилов направив циркулярну телеграму начальникам військових округів такого змісту: "Головнокомандуючий наказав виселити всіх євреїв й підозрілих осіб з районів бойового розташування військових частин". За одним з проєктів євреїв планувалося виселити за р. Дніпро, але не в Крим. Однак незадовільна робота залізничного транспорту та відсутність місця для тимчасового розташування депортованих змусили російський уряд відмовитися від поголовної депортації єврейського населення [20].

Антисемітські настрої набули поширення і серед населення південноукраїнського регіону. У червні – липні 1915 р. у донесеннях з місць до Херсонського губернського жандармського управління зазначалося, що "нервові настрої населення пов'язані, перш за все з дорожнечєю. А неможливе населення вбачає причину підвищення цін виключно у бажанні євреїв скористатися складністю моменту й отримати максимальні прибутки" [21]. Інколи справа доходила і до єврейських погромів. У селах регіону звичними стали напади на євреїв-торговців. Так, у с. Рубанівка Мелітопольського повіту 60 солдаток, напавши на торговця галантерейними виробами, розібрали увесь привезений товар [22]. Подібна подія відбулася у травні 1916 р. у м. Глодоси Слісаветградського повіту. Жінки (переважно солдатки) обурені підвищенням цін на товари першої необхідності, звинуватили у всьому євреїв і здійснили напад на їх лавки. Натовп жінок швидко зріс до 500 чол. Євреям-торговцям ледве вдалося втекти [23].

У цілому, політика російського уряду в роки Першої світової війни щодо ряду національних меншин мала дестабілізуючі наслідки. По-перше, обмеження високопродуктивного німецького землеволодіння, як і землеволодіння інших національностей, негативно вплинуло на економічне становище регіону. По-друге, ця політика призвела до зростання опозиційних та антиросійських настроїв серед представників національних меншин, які лояльно ставились до своєї нової Батьківщини у довоєнні роки. А найголовніше – вона викликала зміни у психології основної частини населення, формуючи у масовій свідомості образ "внутрішнього ворога". Ліві радикальні партії змогли вміло використати ці обставини в своїй антивоєнній агітації, переводячи її на мову класової боротьби. В результаті імперія з легкістю увійшла в епоху революції та

громадянської війни. На думку російських дослідників В.Дьячкова та Л.Протасова, психологічно це було не так і складно, набагато складніше було цю катастрофу відвести [24].

Іншим чинником постійних змін у складі населення краю та наростання соціальної напруги була поява після перших невдач на фронті нових масових категорій людей – біженців та військовополонених. Перша хвиля біженців у Херсонську губернію прийшла у травні 1915 р. Це були 665 мешканців м. Гродна. До кінця року населення губернії зросло ще на 19 тис. осіб [25]. Влітку 1915 р. у Катеринославській губернії було зосереджено близько 67 тис. біженців з Польщі. Перенаселена біженцями Таврійська губернія в 1915 р. прийняла з територій, що прилягали до Румунського фронту, ще 10 тисяч. З часом ця цифра збільшилася. Близько 30 тис. тих, що рятувалися від війни, осіли в Одесі, 3 тис. – в Мелітополі і 8 тис. – в околицях Миколаєва. На 1 квітня 1916 р. в Україні кількість зареєстрованих біженців складала 656 тис. осіб. [26]. З них у Катеринославській губернії перебувало 192, 4 тисячі, що складало 29,3%, у Таврійській – 37,1 тисячі (5,6%) і у Херсонській – 23,7 тисячі (3,6%). Причому, переважна їх більшість зосереджувалася саме в сільській місцевості. Урядові кола намагалися у такий спосіб вирішити проблему забезпечення прибулих продуктами харчування та використати їх на сільськогосподарських роботах.

Населення Півдня України зростало і за рахунок військовополонених. Так, у 1916 р. в Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Таврійську – 9,5 тис., Херсонську – близько 20 тис. осіб. Багато полонених працювало на шахтах, підприємствах, у маєтках поміщиків та заможних селян регіону. Безпосередньо спілкуючись з місцевим населенням, вони стали додатковим джерелом інформації про незнайомий зовнішній світ. Це справляло певний вплив на світосприймання жителів тилкових регіонів України.

Наплив біженців та військовополонених у населені пункти регіону, розквартирування військових частин призводили до наростання соціальної напруги. Гостроту соціальних проблем підсилили проблеми з біженцями, облаштування яких було пов'язане із забезпеченням житлом, харчуванням, медичним обслуговуванням, роботою тощо. Важливою проблемою, що також загострилася з напливом біженців та військовополонених, стала загроза розповсюдження інфекційних та венеричних захворювань, особливо поширених серед цих груп населення. Місцеві органи влади здійснювали профілактичні заходи проти можливих епідемій [27]. Місцевій владі доводилося вирішувати і проблеми, пов'язані з організацією навчання дітей біженців. Для них не вистачало класних приміщень. Водночас влітку 1915 р. міська дума м. Олександрівська змушена була розглядати питання про можливе переведення навчальних закладів в інші приміщення, щоб звільнені класи передати під евакуйовані з Києва лазарети.

Праця біженців і військовополонених широко використовувалася у сільському господарстві, що потерпало від нестачі робочих рук. У червні 1915 р. Катеринославська губерньська земська управа отримала дозвіл на використання праці 8 тис. військовополонених у сільському господарстві Катеринославщини, по 1 тис. у кожному повіті. Але цього виявилось недостатньо. У звіті таврійського губернатора за 1915 р. зазначалося, що дефіцит робочих рук в селянських господарствах продовжував відчуватися й після того як в губернію на сільськогосподарські роботи було надіслано 20 тис. військовополонених, однак і ця кількість виявилася недостатньою [28]. Навесні 1916 р. Катеринославське губерньське земство намагалося отримати дозвіл на залучення до сільськогосподарських робіт ще 36 тис. військовополонених.

Щодо біженців, то їх праця не набула широкого використання у сільському господарстві регіону – вони більше були зайняті в промисловості. Відсоток праці біженців та військовополонених у важкій промисловості був значним. Однак це не стимулювало зростання продуктивності.

Війна внесла корективи і в національний склад робітників регіону. За вибірковими даними по підприємствах Криворіжжя, що наводить Ю. Кир'янов, напередодні війни місцеві робітники (з Катеринославської та Херсонської губерній) складали 22%, робітники з усіх українських губерній – 69%, а з російських – 27%. У воєнні роки це співвідношення змінилося за рахунок зменшення частки представників російських губерній та збільшення кількості робітників, що прибули з прибалтійських та польських губерній, а частка робітників з українських губерній залишилася практично незмінною [29].

З спробою вирішити проблему нестачі робочих рук у промисловості була пов'язана поява у регіоні китайців. 15 березня 1916 р. Радою міністрів обговорювалося питання про залучення на металургійні, гірничопромислові, механічні підприємства та сільськогосподарські роботи на землях імперії від озера Байкал до р. Волги робітників "жовтої раси" (китайців). Проте географічне обмеження не зупинило підприємців Півдня України, що потерпали від нестачі робітників. Вони зверталися до урядових інстанцій з чисельними клопотаннями. Одне тільки Донецько-Грушівське Акціонерне товариство кам'яновугільних та антрацитових копалень просило надіслати для своїх потреб 400 китайців. Так китайці з'явилися на південноукраїнських землях [30].

Таким чином, Перша світова війна внесла кардинальні зміни у етно-національний склад регіону. У роки Першої світової війни населення Півдня України поповнилося за рахунок народностей, що раніше ніколи його не населяли. Це посилює мультинаціональний характер краю й сприяло перетворенню його в унікальний за своєю етнічною розмаїтістю регіон. Проблеми, пов'язані зі змінами національного складу населення, як правило, не виходили тут за цивілізовані рамки й не набували форм погромів на національному ґрунті. Поява нових масових категорій населення супроводжувалася розширенням контактів між ними та місцевим населенням та посиленням обміном інформацією. Відбувалися зміни у світогляді основної частини населення.

Источники и литература

1. Россия в первой мировой войне. Тезисы межвузовской научной конференции. – Рязань, 1994.
2. Первая мировая война и участие в ней России (1914–1918). Материалы научной конференции. В 2 Ч. – М., 1997.
3. Россия и Первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – С-Петербург, 1999.
4. Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. – Київ. Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, 1998.
5. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IV. – К., Інститут історії України НАН України, 2002.
6. Реснт О.П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IV. – С. 11.
7. Россия в мировой войне 1914 – 1918 гг. (в цифрах). – М., 1925. – С. 49.
8. Див.: Годземба С. Беглые мысли о немецком засилии. – К., 1915. – С. 50; Немцы в России. – Екатеринослав, 1914. – С. 1–4; К вопросу о немецком землевладении // Южное хозяйство: Двухнедельный журнал Екатеринославского общества сельского хозяйства. – 1916. – № 23–24. – С. 563–564.
9. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. – Петроград, 1917. – С. IV.
10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (Далі – ЦДІАК). – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3228. – Арк. 411.
11. ЦДІАК. – Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 32.
12. Шевченко С.І. Становище німців на Єлисаветградщині у 1915–1917 роках // Вопросы германской истории: Сб. научных статей. – Днепропетровск, 2000. – С. 125; Голос Юга. – 1916. – 14 декабря.
13. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IV. – С. 105.
14. Російський державний історичний архів (Спб) (Далі – РДІА). – Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1455. – Арк. 1–2.
15. Биржевые новости. – 1916. – 17 марта; Лазанська Т.І. Вказ. праця – С. 106.
16. Лазанська Т.І. Вказ. праця. – С. 106.
17. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 1434. – Арк. 48, 51, 80.
18. РДІА. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Спр. 1960. – Арк. 3; ЦДІАК – Ф. 692. – Оп. 62. – Спр. 158. – Арк. 389 зв.
19. РДІА. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Спр. 1749. – Арк. 33, 36, 74–75.
20. Нелипович С. В поисках "внутреннего врага": депортационная политика России (1914 – 1917) // Первая мировая война и участие в ней России (1914 – 1917). Материалы научной конференции. – В 2 Ч. – Ч. 1. – М., 1997. – С. 56.
21. ЦДІАК. – Ф. 349. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 44, 53.
22. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии Научного совета по проблеме “Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции”. Май 1960 г. – М., 1962. – С. 251.
23. Крестьянское движение в России в годы мировой войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. Сборник документов. – Москва – Ленинград, 1965. – С. 406–407.
24. Дьячков В.Л., Протасов Л.Г. Великая война и общественное сознание: превратности индокринии и восприятия // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – С. 64.
25. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 326. – Арк. 64 зв.; Югобеженец. – Одесса. – 1915. – 9 ноября.
26. Підраховано за: РДІА. – Ф. 457. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 36–37.
27. ДАЗО. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 13; Спр. 246. – Арк. 1–1 зв.
28. Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914–1916 гг.). – С. 228.
29. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971. – С. 30.
30. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 12. – Спр. 270. – Арк. 39, 179.